

BİR GÖSTERGELER DİZGESİ OLARAK DİL

* Aslı YAPAR

İnsanları diğer tüm canlılardan ayıran ve insanlar arası iletişimin en önemli olgusu olan dil, yüzyıllardır incelenip tanımlanmaya çalışılmıştır. Dil nedir, neden insanlar arası iletişimde bu denli önemlidir gibi soruları kendi kendimize belki de birçok kez sormuşuzdur.

"Dil olmadan insanların birlikte yaşamaları, anlaşabilmeleri, dolayısıyla bir toplumu oluşturmaları söz konusu olamayacağından, dil bu açıdan önemlidir". 'Bu tanımlama dilin ve insanlar arası iletişimdeki işlevinin en açık göstergesidir.

Düşünbilimci Prof.Dr. Nermi UYGUR'un da vurguladığı gibi insanın olduğu her yerde "dil" de vardır. Dolayısıyla dilin olduğu her yerde bir iletişim kurma çabası da söz konusudur.

Bu bağlamda, dile ilişkin çalışmalar çeşitli boyutlarıyla günümüze dek uzanmıştır. Dil incelemeleri öncelikle dilbilgisi çalışmalarıyla sürdürülmüştür. Bu çalışmalar doğru biçimi yanlış biçimlerden ayıracak kurallar koymayı amaçlar, yani geleneksel dilbilgisi gibi kuralcı bir yaklaşımı vardır.

Daha sonraları dil, betikbilim çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak betikbilimin tek konusu dil değildir. Amacı

* Araş.Gör., İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü

¹ Doğan Aksan ; Heryönüyle Dil, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara, 1990, s. 13.

her şeyden önce betikleri saptamak, yorumlamak ve açıklamaktır.

Dillerin birbirleriyle karşılaştırılabileceği saptandıktan sonra, karşılaştırmalı dilbilgisi dönemi başlamıştır. İlk dil karşılaştırmaları Sanskritçeyle Avrupa dilleri arasındaki benzerliğin ortaya çıkarılması ile yapılmıştır. Daha sonraları Roman dilleri ve Germen dilleri üzerine yapılan incelemeler, dili başlı başına bir inceleme konusu olarak ele alan dilbilimin doğuşunu hızlandırmıştır.²

Dil incelemeleri iki boyutta yürütülmektedir. Birincisinde yeryüzüne dağılmış olan diller arasında yer boyutu bakımından bir karşılaştırma yapılmakta, ikincisinde ise tarih içerisinde gelişmiş olan diller arasında zaman boyutu bakımından bir tarihçe elde edilmektedir. Bu iki boyuttan tarihsel-karşılaştırmalı dilbilim ortaya çıkmıştır. Burada bir yandan diller karşılaştırılmış, öte yandan da dillerin kökü araştırılarak, önce eldeki yazılı belgelerden yararlanılarak kök-dile varılmış, ondan sonra eski Hint-Avrupa kök-dilinden bugünkü dillerin nasıl doğdukları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar iki evrede incelenebilir. Birincisi çeşitli dillerdeki biçimler arasında görülen ses benzerlikleri ve uygunlukları, kurallar biçiminde saptanmıştır. İkincisi ise kural dışı oldukları için birinci de anlaşılamayan ses uygunsuzlukları ya da istisnalar kesin kurallara bağlanarak açıklanmıştır.

Dilbilimin ortaya çıkmasından önce yapılan çalışmaların ortak özelliği dili incelemelerinin temelinde ele almamalarıdır. Dilin başlı başına kendi içinde ve kendi için bir inceleme konusu sayılması gerektiğinin anlaşılması dilbilimin bir bilim dalı niteliğiyle doğmasına neden olmuştur.

² Ferdinand de Saussure ; Genel Dilbilim Dersleri, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, ss. 1-5.

Dilbilim , "Genel olarak dil olaylarını ele alan özel olarak da dilin çeşitli gerçekleştirmeleri sayılan doğal dillerin hem belli bir evredeki işleyiş düzenlerini hem de çeşitli evreler arasındaki değişimleri inceleyen bir insan bilimi"³olarak tanımlanmaktadır. Çağdaş dilbilimin kurucusu Ferdinand de Saussure (1857-1913) dilbilimin ve dilin gerçek anlamda tanımını yaparak dilin yapısı üzerinde duran ilk dilbilimcidir. Saussure'e göre dilbilimin konusu dildir ve dil kendi içinde kendisiyle incelenmelidir. Dilin başlı başına bir bilimdalı özelliğinin ayırımına varan bu ilk dilbilimci, ilk olarak dil nedir, söz nedir, dil yetisi nedir gibi bugünkü dilbilimin temelini oluşturan kavramların betimlemesini yapmıştır.

Bu bağlamda toplumsal bir olgu saydığı dili bireysel nitelikli sözden ayıran dilbilimci dilin özelliklerini şöyle belirtmektedir :

" -Dil yetisinin birey dışında kalan toplumsal bölümüdür dil. Dil varlığını topluluk üyeleri arasında yapılan bir tür sözleşmeye borçludur.

-Sözden ayrı olan dil ondan bağımsız bir biçimde incelenebilir.

-Bir göstergeler dizisidir dil. Bu dizgede önemli olan anlamla işitim imgesinin birleşimidir ve göstergenin bu iki yanı da aynı oranda anlıksaldır"⁴

Saussure öğretisinin temel kavramı göstergedir. Gösterge bir gösteren ile bir gösterilenin birleşmesinden gerçekleşir. Gösterge saymacadır, nedeni de gösterenle gösterilen arasındaki bağın toplumsal uzlaşımına dayanmasıdır. Çünkü biri olmazsa diğeri de olmaz. Saussure gösterenle gösterilenin bir kağıdın ön ve arka yüzlerine benzediklerini belirtmektedir. Göstergelyi

³ Berke Vardar; Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s.16.

⁴ Ferdinand de Saussure; a.g.y. , s.17.

oluşturan ses ya da sesler bütünü gösterenle gösterenin kavramsal yönünü oluşturan gösterilen birbirinden ayrılamaz. Örneğin bulut sözcüğünün göstereni [bulut] gösterileni "bulut" tur. Gösterenle gösterilen arasında hiçbir zorunlu, doğal, nedenli bağ yoktur. Aralarındaki bağ nedensiz ve saymacadır. Örneğin Türkçe'de "bulut" gösterilenini anlatmak için bambaşka bir gösteren de kullanılabilirdi. Ancak toplumsal uzlaşım sayesinde/Bulut /işitim imgesine "Bulut" kavramı yüklenerek aynı dilsel toplulukta yaşayan kişilerin kavrayabileceği Bulut anlamı ortaya çıkmıştır.⁵

Saussure'ün dil incelemelerine yaptığı katkı yalnızca dili bir göstergeler dizgesi kimliğiyle ele almasıyla sınırlı değildir. Her dilin kendine özgü bir yapısı olduğunu ve incelenen dilin o yapı çerçevesinde ele alınması gerektiğini vurgulayan da o olmuştur. Ancak Saussure'de yapı kavramını doğrudan bulmamız olası değildir. Yapı kavramının yerini dizge kavramı almaktadır. Bir dilin işleyişini, yapısal özelliklerini ortaya koyabilmek için ise evrimsel yanını yani tarihsel boyutunu bir yana bırakarak eşsüremsel boyutuna eğilmek gerekir.

Devinimsel Eşsüremsel bir incelemenin amacı "bir dilin belli bir evresindeki, bir sürem dilimi içersindeki durumunu, evrim etkenini göz önünde bulundurmadan ele almaktır".⁶

Bu çerçevede, dili bir dizge kimliğiyle ele aldığımızdan bireylerin kullandığı biçimi belirtmek için konuları eşsüremli bir açıdan irdelemek gerektiğini vurgulayan Saussure tarihsel gelişimi işe karıştırmanın yalnızca insanların zihnini bulandıracağını, bir dili ancak

⁵ Berke Vardar yönetiminde; Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, ABC Kitapevi, İstanbul, 1988, ss.111-114.

⁶ Berke Vardar; a.g.y. , s. 99.

belli bir durumu göz önünde bulundurarak betimleyip kurallarını saptayabileceğimizi söylemiştir.⁷

Dilbilimin konusunu belirlemeye özel bir önem veren Saussure, toplumsal nitelikli dille bireysel özellikli söz ayrımından yola çıkarak, dili biricik inceleme konusu yapmıştır.

1. Dilin Tanımı Ve Dil/Söz Ayrımı

Saussure'ün dil söz arasında yaptığı ayrım 20. yüzyıl dilbilimine yeni bir yön vermiş ve bu alandaki bir çok olguya açıklık getirmiştir Dil olgularını dil yetisi kavramıyla belirten dilbilimci "Dil kimsede eksizdir değildir, yalnız toplumda eksiksiz olarak bulunur"⁸ diyerek dil yetisinin hem bireysel bir yanı hem de toplumsal bir yanı olduğunu vurgulamıştır. Dilbilimin inceleme konusunun dil yetisinin toplumsal yönü olan dilin oluşturduğunu kesin bir biçimde belirleyen ilk dilbilimcidir. Dil yetisinin bireysel yönünü oluşturan söz ise dilden apayrı bir inceleme konusudur.

"Dil yetisi, insanoğlunun doğal diller çerçevesinde sesli göstergeler aracılığıyla bildirişim sağlama yetisidir"⁹ diye tanımlanabilir. Bu yetinin çift yönü olduğunu daha önce belirtmiştik. Toplumsal yönü oluşturan dil ve bireysel yönü oluşturan söz. Bu iki yönün birbirinden ayrılması bir anlamda günümüz dilbilim çalışmalarının temelini oluşturmuştur.

Saussure'e göre dilbilimin çalışma alanını oluşturduğundan söz ile ilgili çalışmalar sözbilim adı altında bir inceleme konusu oluşturabilirler. Söz ancak dil

⁷ Berke Vardar yönetiminde; XX. Yüzyıl Dilbilimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 21

⁸ Ferdinand de Saussure; a.g.y. , s.11.

⁹ Berke Vardar; Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s.32

incelemelerine bir araç olabilir. Temel olan dildir. "Dili sözden ayırmak toplumsal olguyu bireysel olgudan, temel olguyu ikincil az çok da rastlantısal olgudan ayırmak demektir"¹⁰ diyen dilbilimci dil ile söz arasında kesin bir ayırım olması gerektiğini bir kez daha vurgulamıştır.

Bu iki kavramın birbirlerinden kesin olarak ayrı olmalarına karşın birbirlerini tamamlayan yönleri olduğunu da eklemeyi unutmamıştır Saussure. "Sözün anlaşılabilmesi ve bütün sonuçları verebilmesi için dil zorunludur"¹¹ demektedir. Bu yaklaşım yine de dil ile sözün ayrı birer inceleme konusu olduğunu vurgulamasına engel olmamıştır, sözü geçen dilbilimcinin. Saussure'ün kesin bir biçimde ayırdığı dil / söz ikilisi diğer dilbilimcilerin de ele aldığı bir konu olmuştur. Bu açıdan, dilbilimciler dili inceleyen dilbilimin yanında "söz"ü bir başka deyişle bireysel dil kullanımı, "idiolekt"i inceleyen sözbilimi bir bilim dalı olarak ortaya koymuşlardır.

2.İşlevsel Dilbilim

Saussure'ün yapı kavramı üzerine yaptığı çalışmalardan sonra bu yapıların dilsel işlevleri ve özellikle bildirişim işlevi üzerine incelemeler ağırlık kazanmıştır. Bu yeni dilbilim akımı işlevsel dilbilim diye adlandırılmaktadır.

İşlevsel dilbilimin kurucusu André Martinet (1908) dir. İşlevselci akımın temel görüşü dilin bir bildirişim, iletişim aracı olduğudur. Her dil bir dünya görüşünü yansıtmaktadır. "Her birimiz çocukluğumuzda öğrendiğimiz dilin dilbilgisel ve sözlüksel yapısıyla algılarız dünyayı."¹² Bir dili kullanan kişiler o dünya görüşü çerçevesinde birbirleriyle iletişim

¹⁰ Ferdinand de Saussure; a.g.y. , s.16.

¹¹ Ferdinand de Saussure; a.g.y. , s.16.

¹² Andre Martinet; *Dilbilim V*, İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü Dergisi, İstanbul, 1980, s. 1.

kurmaktadırlar. Dil aracılığıyla aktarılan bu dünya görüşünü her dile özgü belli eklemlemelerle inceleyebiliriz. Örneğin bir Türk "nehri yüzerek geçti" derken bir Fransız "il a traversé la riviére à la nage" , bir İngiliz "he swam across the river" diyecektir. Ele alınan olgu aynı olmasına karşın her dil bunu kendi dünya görüşü çerçevesinde yansıtmakta, kendine özgü bir eklemleme yapmaktadır. Bu eklemlilik olgusu işlevselci akımın önemle üzerinde durduğu bir olgudur ve Martinet'nin bir dil tanımının temelini oluşturur.

Dilbilimci dili; "Bir dil insan deneyiminin, topluluktan topluluğa değişen biçimlerde, anlamsal bir içerikle sessel anlatım kapsayan birimlere, başka bir deyişle anlambirimlere ayrıştırılmasını sağlayan bir bildirişim aracıdır; bu sessel anlatımda her dilde belli sayıda bulunan, öz nitelikleriyle karşılıklı bağıntıları da bir dilden öbürüne değişen ayırıcı ve ardışık birimler, başka bir deyişle sesbirimler biçiminde eklenir"¹³ biçiminde tanımlamaktadır.

Bir dilde bulunması gereken özellikleri belirten bu tanım, dilin çift eklemlilik özelliğini de çok belirgin bir biçimde vurgulamaktadır. Birinci eklemlilik düzleminde anlam birimler ele alınmaktadır. İkinci eklemlilikte söz konusu olan birimse sesbirimdir. Sesbirimlerin özelliği ayırıcı ve ardışık olmalarıdır. Anlambirimleri birbirinden ayırmamızı sağlayan sesbirimlerin bu niteliğidir. Sesbirimlerin tek başlarına bir anlamı yoktur. Yalnızca bir araya geldiklerinde anlamlı birer birim oluşturabilirler ve her dilde kısıtlı sayıda bulunurlar. Oysa bir dilde sonsuz sayıda tümce üretilebilir. Bu da dildeki tutumluluğun göstergesidir.

¹³ Andre Martinet; İşlevsel Genel Dilbilim, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 13.

Martinet bu dil tanımının "gerekli" ve "yeterli"¹⁴ olduğunu söylemektedir. Dilbilimciye göre bu tanımda yer alan öğelerden biri yoksa, o zaman bir dilden de söz edemeyiz.

Bir dili diğer tüm iletişim araçlarından ayıran çift eklemlilik özelliğidir. Örneğin, bir yeri acıyan insan çığlık atabilir ama "bir çığlık çözümlenemez."¹⁵ Oysa Türkçe olarak "başım ağrıyor" dersek bizi dinleyen herkes ağrıyan organımızın başımız olduğunu anlar. Bu özellik dile bir tutumluluk da getirmektedir. Değişik anlam birimleri birbirlerine eklemleyerek değişik deneyimler yansıtılabilir. "Başım ağrıyor", "dişim ağrıyor" gibi aynı yapıyı kullanarak çeşitli tümceler üretmek olasıdır. Bu tutumluluk ikinci eklemlilik düzeyinde de yer alır. / mal / ve / sal / derken yalnızca / m / ve / s / sesbirimleri arasındaki ayırım iki ayrı anlam birimin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Martinet'e göre "ikinci eklemlilik düzlemindeki tutumluluk bir dilin işleyişinin incelenmesi açısından daha çok kuramsal ve yöntemsel veri sunmaktadır"¹⁶

Çalışmamızın dayanağı olan işlevsel sesbilgisi ve sesbirimlerin özelliklerinden daha sonra ayrıntılı bir biçimde söz edeceğiz.

Sonuç olarak işlevsel dilbilimin iki temel dayanağı vardır diyebiliriz:

"-Diller, Fransızca, Türkçe, İngilizce gibi doğal diller, iletişim kurmaya yarayan araçlardır.

-İşlevsel bölümlenme ve sıralama yapılabilir. Dillerin oluşturduğu karmaşık yapı işlevsel ölçütler çerçevesinde

¹⁴ Andre Martinet; Linguistique et semiologie fonctionelle, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Yayınları, İstanbul, 1981, s.21.

¹⁵ Andre Martinet; İşlevsel Genel Dilbilim, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s.7.

¹⁶ Andre Martinet; Linguistique et semiologie fonctionnelles, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Yayınları, İstanbul, 1981, s.83.

dilsel iletişimdeki görev ve yerlerine göre belirlenir. Bu bölümlerin hepsine aynı önemi veremeyiz. Önemleri işlevlerine göre değişir"¹⁷ M.Mahmoudian'ın, "La linguistique fonctionnelle" adlı yapıtında yer alan bu betimlemeden de anlayacağımız gibi dilin birinci işlevi iletişim kurmaktır. İncelenen yapıların işlevleri bu bağlamda belirlemektedir.

Bu bakımdan ele alınan iletişim sözlü iletişimdir. İşlevselciler açısından dilin sesli yanı oldukça önemlidir. Martinet'ye göre "dil sözcüğün tam anlamıyla insanların sesli göstergelerle anlaşma yetisidir"⁽¹⁸⁾. Yazı ancak sesli göstergeleri görüntülemeye yarar. İnsanlar öncelikle konuşmayı öğrenirler yazıya çok daha sonra gelir. Dilbilimin ana konusu sesli göstergelerdir. Yazı dilbilimin alanına girmez. Ancak sesli göstergeleri etkiledikleri ölçüde yazıya önem verilebilir. Bu da pek sık görülmeyen bir durumdur.

KAYNAKÇA

1. AKSAN, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
2. MAHMOUAIAN, M., Linguistique fonctionelle, PUF, Paris, 1979.
3. MARTINET, André, Element de linguistique général, Armand Colin, Paris 1970.
4. Une Langue et Le Monde, Dilbilim V, İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü Dergisi, İstanbul, 1980.

¹⁷ M. Mahmoudian; Linguistique fonctionnelle, PUF, Paris, 1979, s.2.

⁽¹⁸⁾ Andre Martinet; İşlevsel Genel Dilbilim, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s.2

5. Linguistique et semiologie fonctionnelles, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Yayınları, İstanbul, 1981.
6. İşlevsel Genel Dilbilim, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.
7. SAUSSURE, Ferdinand de, Cours de linguistique générale, Payot, Paris, 1980.
8. Genel Dilbilim Dersleri, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.
9. VARDAR, Berke, Dilbilim Sorunları, İstanbul, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 1968.
10. Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
11. VARDAR, Berke yönetiminde, XX Yüzyıl Dilbilimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
12. VARDAR, Berke, Une Introduction à La Phonologie, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul, 1984.
13. VARDAR, Berke yönetiminde, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, ABC Kitapevi, İstanbul, 1988.